

Veliki crkveni raskol 1054. godine

Lukić, Ana

Undergraduate thesis / Završni rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:380818>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-01**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij pedagogija i povijest
Ana Lukić

Veliki crkveni raskol 1054. godine
(završni rad)

Mentor: prof. dr. sc. Stjepan Sršan

Osijek, 2012.

Sadržaj:

1. Sažetak.....	2
2. Uvod.....	3
3. Šizma - značenje.....	4
4. Otudjenje između Zapada i Istoka.....	4
5. Focijev raskol.....	6
6. Bizantska crkva nakon Focijeva pada.....	8
7. Na putu k šizmi 1054. godine.....	10
7.1. Lik Mihajla Cerularija.....	12
7.2. Stanje na Zapadu.....	13
7.3. Normansko pitanje.....	13
8. Veliki crkveni raskol.....	15
9. Zaključak.....	18
10. Popis literature.....	19
11. Prilozi.....	20
12. Popis priloga.....	22

1. Sažetak

Veliki raskol ili Velika šizma (grč. podrijetla, znači "razderati") označava kanonsko odvajanje i prekid liturgijske zajednice između Rimske crkve i Carigradske patrijarhije 1054. godine za vrijeme patrijarha Cerularija i pape Leona IX. Korijeni ovog raskola potječu još iz ranijih stoljeća. Na primjer kada je Dioklecijan podijelio Carstvo na Istočno i Zapadno ili kada je 330. godine Carigrad postao novom prijestolnicom Rimskog Carstva. Jedan od povoda su i borbe ikonodula i ikonoklasta te Focijev raskol u 9. stoljeću. Te i brojne druge razlike izašle su opet na vidjelo u 11. stoljeću kada su južnoj Italiji zaprijetili Normani. Prvotni cilj da se Rim i Bizant ujedine u borbi protiv zajedničkog neprijatelja - Normana, pomutio je revolucionarni patrijarh Cerularije koji je smatrao da mu se time narušava autoritet i moć. Ravnopravnog protivnika našao je u kardinalu Humbertu, koji je zajedno sa svojim poslanicima 16. srpnja 1054. na oltar Hagije Sofije položio bulu kojom izopćuje patrijarha i njegove pomoćnike. Samovoljni patrijarh, bez careva dopuštenja sazvao je sinod 24. srpnja 1054. godine na kojem je jednakom mjerom odgovorio rimskim poslanicima i kardinalu Humbertu.

Ključne riječi: Šizma, Focije, Mihajlo Cerularije, Normani, 1054. godina

2. Uvod

Veliki crkveni raskol iz 1054. godine, poznat još kao i velika šizma podijelio je Crkvu na Katoličku i Pravoslavnu za vrijeme patrijarha Cerularija i pape Leona IX. Šizma iz 1054. godine nije bila prvi raskol unutar Crkve, ali je svakako bila najznačajnija. Detaljnije značenje šizme biti će opisano u prvom poglavlju. U sljedećem poglavlju opisat će se koji su to bili neposredni povodi i razlike koje su dovele do udaljavanja Zapada i Istoka i konačno do raskola. Posljednji značajan događaj koji je još više produbio te razlike bio je Focijev raskol kada je papa Nikola I. 863. godine anatemizirao Focija, a ovaj odgovorio izopćenjem Nikole. Nadalje će biti riječi o razvitku Bizantske crkve nakon Focijeva pada, to jest koji su politički događaji i patrijarsi obilježili to razdoblje. U predzadnjem poglavlju prikazat će se stanje u Bizantskom carstvu i Rimu, iz koje su se ispoljili glavni akteri Velikog crkvenog raskola: patrijarh Cerularije, papa Leon IX, kardinal Humbert i Bizantinac Argyros. Okidač koji je doveo do raskola između Zapada i Istoka bilo je normansko pitanje u kojem se jasno vidi borba za primat između dviju crkava. Na kraju dolazimo do Velikog raskola iz 1054. kada su papini legati 16. srpnja položili na oltar Hagije Sofije bulu kojom izopćuju patrijarha i njegove pomoćnike, a on im jednakom mjerom odgovorio samo par dana kasnije.

3. Šizma - značenje

Riječ "Shizma" grčkog je podrijetla, a znači "razderati". Odnosi se na svaki raskol ili podijeljenost unutar neke organizirane skupine. Šizma se u katoličanstvu događa kada neka skupina odbija živjeti u zajedništvu s ostalim dijelovima crkve, ili kada odbija priznati papinsku vlast. U povijesti katoličke crkve bilo je nekoliko šizmi.

Tako je u 4. st. jedna skupina kršćana nazvana Donatistima, odbila priznati vlast biskupa, koji se, prema njihovu mišljenju, ponio nemoralno. Donatisti su zaredili svoga biskupa i tako se odijelili od crkve.

U 11. st. pojavila se šizma između onoga što danas zovemo Rimokatoličkim i Pravoslavnim crkvama. Rimokatolici su priznavali vlast rimskog biskupa (pape), a pravoslavni kršćani na Istoku su međutim, smatrali da prvenstvo u Crkvi pripada i biskupima Konstantinopola, Jeruzalema, Antiohije i Aleksandrije, rimskom biskupu, i da vrhovnu vlast ima sabor cijele crkve. Ove i neke druge razlike prouzročile su 1054. raskol između Istoka i Zapada.

Poznate su još šizme nastale u 14. st. tzv. avinjonsko papinstvo, kao i šizma u 16. st. kojom se od crkve odvojio Martin Luther.¹

4. Otudjenje između Zapada i Istoka

Prepirke između Rimske i Bizantske crkve o crkveno - političkim i teološkim pitanjima imaju dugu tradiciju. U sedmom stoljeću, širenjem Islama, tri od četiri istočna patrijarhata pala su pod muslimansku vlast: Aleksandrija, Antiohija i Jeruzalem. Gubitak Egipta i Sirije doveo je do većeg udaljavanja nestorijanaca i monofizita od sveopće Crkve. Te zajednice koje su bile raširene na području pod muslimanskom upravom počinju voditi autentičan život, prividno izoliran od ostatka kršćanskog svijeta. Zbog toga se kršćanski Istok otada počinje izjednačavati s Grčkom ili Bizantskom crkvom, tj. s Carigradskim patrijarhatom i crkvama koje su nastale kao plod misionarskog djelovanja i koje su mu priznavale prvenstvo. Te kršćanske zajednice sa središtem u Carigradu činile su Istočnu grčku crkvu.

Klasično Rimsko carstvo izgradilo je jedinstvenu državu na području mediteranskog svijeta u kojoj su se ipak sakrivale duboke razlike između latinskog Zapada i grčke kulture. Administrativna reforma koju je proveo Dioklecijan na kraju trećeg stoljeća podijelila je

¹ Michael Glazier, Monika K. Hellwig, *Suvremena katolička enciklopedija*, svezak II, Marjan tisak, Split, 2005., str. 182.

Carstvo na Istočno i Zapadno, što je dodatno produbilo već postojeće spomenute kulturne razlike. Također treba napomenuti da je 330. Carigrad postao novom prijestolnicom Rimskog carstva nakon čega su se promijenili i crkveni odnosi na Istoku.

Sljedeći uzrok otuđenja između Istoka i Zapada bila je sve rjeđa komunikacija, nastala kao posljedica jezičnog nerazumijevanja. Prva tri stoljeća jezik Crkve bio je grčki, ali od kraja trećeg stoljeća, pod utjecajem afričke Kartage, latinski jezik se uvodi u književnost i liturgiju pa na koncu četvrtoga stoljeća zapadna liturgija postaje u cijelosti latinska. Nepostojanje zajedničkog jezika nije samo duhovno udaljilo Istok od Zapada već je dovelo i do međusobne sumnjičavosti i nepovjerenja u vrijeme hereze i teoloških sukoba. Razlike u stezi i obredima prepoznavale su se i u običnom puku te još više doprinjele naglašavanju podvojenosti.

Kao glavni razlog napetosti i nesloge između Kršćanskog Istoka i Zapada ipak je bilo uzvišenje Carigradskog patrijarhata na Kalcedonskom saboru 451. godine. Njemu je poznati 28. kanon Kalcedonskog sabora, koji papa Leon I. Veliki nije prihvatio, dao vlast i jurisdikciju nad svim prostorima Bizantskoga Carstva, neovisno o ostalim trima istočnim patrijarhatima, a navedeni razlog je bio da je Carigrad smatran "novim Rimom", kao glavni grad Carstva i carska rezidencija. Na taj se način Carigrad pretvorio u glavni patrijarhat kršćanskog Istoka i suparnika rimskom papi.² Kalcedonski sabor značajan je još po tome što je formulirao da se u Isusu Kristu nalaze dvije naravi nepomiješane i nepodijeljene - božanska i ljudska. Ovaj je nauk naišao u istočnih kršćana na mnogo protivnika. Oni su govorili o "jednoj božanskoj naravi Logosa koji je postao meso". Kako se njihov nauk nije mogao povezati s onim kalcedonskim, oni su se odvojili od Bizantske crkve.³ Osim toga kršćani na istoku carstva bili su uvjereni kako vjerno čuvaju praksi kršćansku baštinu u vjeri i životu te da ostvaruju pravu slavu (*ortho doxa*) u liturgiji i vjerskim običajima. Tome su se pridružila posebna teološka uvjerenja tako da "ortodoksno" označava i posebnu pravovjernost u odnosu na odstupanja od Latinske crkve.⁴

Odnosi između Rima i Carigrada doživjeli su prvi prekid u petom stoljeću, tzv. Akacijev raskol, koji je bio prouzročen naganjanjem carigradskog patrijarha monofizitizmu, a trajao je trideset godina. Još dugotrajniju krizu prouzročio je Leon III. Izaurijac koji je 726. godine zabranio štovanje svetih slika i naredio njihovo uništenje. Bizantski kršćani podijelili su se tada u dvije struje: ikonodule i ikonoklaste, štovatelje i uništavatelje slika. Leon III. nastojao je da papa potvrdi njegove edikte protiv svetih slika, a nakon što ga je papa odbio

² Josë Orlandis, *Povijest kršćanstva*, VERBUM, Split, 2004., str. 70. - 72.

³ Uwe Birnstein, *Kronika kršćanstva*, Mozaik knjiga, Zagreb, 1998., str. 135.

⁴ U. Birnstein, *Kronika kršćanstva*, str. 134.

poduzeo je represalije protiv Rimske crkve. Branitelji slika, među koje spadaju redovnici i široki sloj pučanstva, okrenuli su se tada Rimu tražeći podršku. Njihovi predstavnici, sveti Teodor Studita ili patrijarh Nicefor i Drugi nicejski koncil 787. godine, prepoznali su presudnu ulogu pape kao učitelja i cijele Crkve. Na završnoj sjednici, održanoj u Carigradu, Drugi nicejski koncil, odobrio je štovanje slika, a ikonoklaste izopćio. Odluke je potvrdio i papa Hadrijan I. okončavši tako tešku vjersku krizu.⁵

5. Focijev raskol

S prevladavanjem spora oko slika za Bizant je nastupilo razdoblje kulturnog i političkog uspona, koje se veže uz imena Barde i Focija. Do uzleta je došlo kada se na mjestu propalog bizantskog univerzalizma pokušao potvrditi rimski. Sukob između istočnih i zapadnih dijelova Carstva, koji su se sve više razilazili, dogodio se na crkvenopolitičkoj razini, a bio je utjelovljen u ličnostima dviju crkava, patrijarhu Fociju i papi Nikoli I.

Povod za sukob bili su nemiri unutar Crkve u Carigradu, koji su korijene imali u rascjepu Bizantske crkve na konzervativno - radikalnu i progresivno - umjerenu stranku. Nakon poraza ikonoklazma spor se zaoštrio i naposljetku doveo do izopćenja studitskih monaha. Međutim, kada je Metod 14. lipnja 847. godine umro, na patrijarhijsko prijestolje zasjeo je Ignacije, sin nekadašnjeg cara Mihajla I. Njegov izbor zadovoljio je radikale jer je kao strog redovnik bio blizak konzervativnoj stranci. Ipak presudan značaj za njegovu sudbinu bila je prvenstveno odanost carici Teodori i moćnom logotetu Teoktistu.⁶

Ignacijev najveći neprijatelj bio je caričin brat Bardas. Njegov ponos najprije je povrijedila njegova sestra carica koja se u vladanju potpuno oslanjala na spomenotoga Teoktistu, koji je Bardasa isključio iz regentskog vijeća, a proglašenje mladoga cara Mihajla III. punoljetnim potpuno je odgađao. Bardas je nad mladim carem uspostavio potpuni utjecaj budući da je njegov odgoj bio potpuno zanemaren te si tako osigurao put do svojeg uspona. Tako je pripremio državni udar u kojemu je ubijen Teoktist, a Mihajlo III. proglašen samovladarom čime je carica izgubila svaku vlast. Od tada njezin štićenik Ignacije na dvoru gubi moć i time počinje njegov pad. Nakon što je Ignacije načuo da ministar Bardas živi sablažnjivim životom, odlučio mu je uskratiti pričest. Bardas mu se ubrzo osvetio otkrivši

⁵ J. Orlandis, *Povijest kršćanstva*, str. 72.

⁶ Raymund Kottje - Bernard Moeller, *Ekumenska povijest Crkve 1*, svezak VI, Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Zagreb, 2007., str. 196.

neku urotu za koju je optužena carica te ju je dao zatvoriti u samostan, a Ignacije je optužen da je znao za urotu te ga je Bardas dao zatočiti na otoku Terebintu 858. godine.

Nakon njegove abdikacije izbor je pao na čelnika carske kancelarije Focija. Ubrzo su se Ignacijevi pristaše razočarali u patrijarhovu novom kursu te su odbacili Focija i proglasili Ignacija legitimnim patrijarhom. I sinoda koja je sazvana 859. i koja je službeno svrgnula Ignacija nije mogla suzbiti otpor njegovih pristaša, koji će se sudbonosno odraziti na ionako napete odnose između Rima i Carigrada. Na sinodi Bizantska crkva se podijelila u dva tabora, ignacijevce i focijevce, koji su jedni drugima poricali zakonitost službi i valjanost primljenih i podijeljenih sakramenata.

U tako zaoštrenim odnosima Focije je ostalim istočnim patrijarsima i papi poslao službenu obavijest o svom stupanju na patrijarhijsku stolicu, ali je samo usput spomenuo Ignacijevo odstupanje. Papa Nikola I. uz to pismo primio je i carevo, u kojem ga Mihajlo III. moli da pošalje legatske u Carigrad radi održavanja koncila na kojemu bi se otklonili ostaci ikonoklastičkih shvaćanja. Papa je poslao legatske ujedno im naredivši da izvide što se zapravo dogodilo s Ignacijem. Legatske su na carigradskoj sinodi 861. godine, prekoračujući dane ovlasti, potvrdili Ignacijevo svrgnuće, što Nikola I. poslije nije prihvatio nego je tražio nove dokaze o Ignacijevoj krivnji i novi postupak.

U međuvremenu su u Rim stigli Ignacijevi pristaše te papi iznijeli carigradske događaje prikazavši ih u korist Ignacija. Tako je Ignacijevo svrgnuće na rimskoj sinodi 863. godine poništeno, a Focije i njegov zareditelj Azbestas svrgnuti. Također su kažnjeni i papini legatske koji su naprečac donjeli odluku o Ignaciju. Kad je vijest o tome stigla u Carigrad, uvrijeđeni je car poslao papi uvredljivo pismo. U takvim okolnostima uplelo se u rimsko - carigradske odnose i pitanje bugarske misije s kojim je bilo povezano pitanje kojemu patrijarhatu pripada Crkva u Bugarskoj, carigradskom ili rimskom.

Bugarski vladar Boris, koji se pokrstio zajedno s bugarskim prvacima, nije bio zadovoljan bizantskim misionarima koji su to pokršćavanje provodili. Htio je da njegova zemlja odmah dobije crkvenu samostalnost te da se odmah nekoga odredi za posebnoga bugarskog patrijarha. Odlučio je poslati izaslanstvo papi s darovima i pismom u kojem je zatražio da mu papa odredi jednoga biskupa koji će biti prvi bugarski patrijarh te da mu pošalje rimske misionare.

Papa je u odgovoru na postavljena pitanja pokazao razumijevanje za bugarsku posebnost u nošnji i običajima, ali je omalovažio bizantske običaje i obrede. Nikola I. spremno je poslao zatražene rimske misionare, a pitanje bugarskog patrijarha spretno je mimoišao. Zadovoljan djelovanjem rimskih misionara, Boris je otpremio kući bizantske što je

izazvalo osjećaj povrijeđenosti i bijesa u Bizantu, podjednako i kod Focijevaca i kod Ignacijevaca.

Focije, potaknut tim novim općim raspoloženjem prema Rimu, odlučio se na protuudarac kakav se u svojoj dotadašnjoj povijesti nije dogodio. Obredni problem pretvorio je u problem vjere i pravovjerja, a izraz Filioque, koji je odnedavna dodavan u nicejsko - carigradsko vjerovanje u nekim zapadnim pokrajinama napao kao herezu te je to okružnim pismom dao do znanja ostalim istočnim patrijarsima. Ni to mu nije bilo dosta pa se 867. godine na sinodi u Carigradu usudi proglasiti papu svrgnutim i izopćenim iz crkve te posebnim pismom zamoliti zapadnoga cara Ludovika II. da Nikolu I. otjera s položaja. Time je pokazao svoje neshvaćanje prilika na Zapadu te da nema pojma o stvarnom ugledu pape. Ubrzo je njegov veliki zaštitnik Bardas ubijen, a samo nekoliko tjedana poslije izopćenja ubijen je i car Mihajlo III., a na bizantsko prijestolje se popeo Bazilije I. Makedonac. Nakon toga, točnije u drugoj polovici mjeseca studenog svrgnut je i Focije, što se moglo i očekivati te je u službu vraćen patrijarh Ignacije.⁷

Problem je i dalje bilo bugarsko pitanje. U travnju 878. papa Ivan VIII. poslao je u Carigrad legate s nalogom da izopće Ignacija ako ne popusti u bugarskom pitanju. Legati su u Carigradu zatekli Focija na patrijarhijskoj stolici pošto je Ignacije umro 23. studenog 877. godine. S obzirom na ranija iskustva s Ignacijem, te obećane bizantske pomoći protiv saracenske prijetnje u Italiji, Ivan VIII. pokazao se spremnim priznati Focija ako se ispriča za ranije postupke i odrekne Bugarske.

Sinoda održana 879./80. obilježila je Focijevu pobjedu i nije ispunila očekivanja Rima, ali isto tako nije dovela ni do novog raskola između Focija i pape. Novo svrgnuće Focija 886. od strane njegova učenika, cara Leona VI., bila je dio careve vladarske politike, koja je često žrtvovala patrijarhe.⁸

6. Bizantska crkva nakon Focijeva pada

Novi patrijarh Stefan I. (886. - 893.), brat cara Leona VI., nije mogao dobiti priznanje od strane nepopustljivih ignacijevaca na čelu s metropolitom Stilijanom Mapasom, zato jer je za đakona bio zaređen od strane Focija. Stilijan je neprestano pokušavao pridobiti Rim na svoju stranu u vezi ovog slučaja. Novi patrijarh Antonije Kauleas (893. - 901.) uspio je Stilijana uvjeriti u besmislenost otpora, a i novi je patrijarh bio primljen u kler u vrijeme

⁷ Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i crkva u starom i srednjem vijeku*, VERBUM, Split, 2004., str. 150. - 153.

⁸ R. Kottje - B. Moeller, *Ekumenska povijest Crkve 1*, str. 197., 198.

Ignacija, pa nije bilo razloga za napadaje kao u njegova prethodnika. Sada su i Rim i Bizant priznali Ignacija, Focija, Stefana i Antonija kao legitimne patrijarhe, tj. barem drugi Focijev patrijarhat nije više bio sumnjiv. Stilijan je prihvatio takvu odluku te je samo mali broj njegovih pristaša ostao u šizmi.

Patrijarh Antonije umro je ubrzo nakon tog pomirenja, a uz carevu pomoć na patrijarhijsku stolicu sjeo je Nikolaj I. Mistik (901. - 907., 912. - 925.). Nikolaj je jedan od najvećih carigradskih patrijarha, čije je djelovanje u mnogočemu podsjećalo na Focija. Bizantska je crkva za njegova vladanja proširila granice daleko na istok. Tri su glavne stvari koje su obilježile vladavinu patrijarha Nikolaja. Prvo se radi o njegovu sudjelovanju u veleizdaji Andronika Duxa, a onda u pobuni Andronikova sina Konstantina Duxa. Međutim, najznačajniji je spor o tetragamiji. Leonu VI. umrla je treća žena, a da mu nije darovala sina. Zato mu je sina i nasljednika uskoro rodila ljubavnica Zoe Karbonopsina i car je htio tog sina, kasnijeg Konstantina VII. Porfirogeneta, pozakoniti i odrediti nasljednikom. Patrijarh Nikolaj I. bio je spreman obaviti svečano krštenje i priznati zakonitost princa, unatoč svim državnim i kanonskim sankcijama koje su bile protiv trećeg braka. Kao uvjet patrijarh je rekao da se Leon mora rastati sa svojom ljubavnicom. Leon je to obećao, ali je uskoro prekršio obećanje te se oženio sa Zoe i proglasio je augustom. Na to je patrijarh zabranio caru ulazak u crkvu. Car se zatim obratio Rimu i patrijarsima Istoka o dopustivosti četvrtoga braka. Nikolaj, osjećajući da mu je time poljuljana autonomija, caru je spontano ponudio dispencu, ali car se sada više nije želio pokoriti svom patrijarhu. Rim je tako poslao legate, koji su donjeli papinsku uputu da protiv četvrtog braka nema nikakvih kanonskih protivljenja. Isti stav su imali i legati istočnih patrijarha. Nikolaj je morao poći u progonstvo i napustiti svoju službu.⁹

Nikolajevim nasljednikom tada postaje Leonov ispovjednik, monah Eutimije (907. - 912.). Bizantska se crkva dijeli na nepopustljive nikolaite i eutimijce, iako se stajalište Eutimija samo malo razlikuje od stajališta njegovog prethodnika: on drži rimsku odluku dispencom za pojedinačni slučaj, koja ga nipošto ne obvezuje da četvrti brak u načelu prizna. Zajedno sa svojim sinodom odbacuje takvu zamisao i svaki treći brak proglašava nezakonitim. Svrгнуo je prezbitera Tomu, koji je blagoslovio četvrti carev brak, i nije bio spreman promijeniti tu odluku ni na molbu carice. Ujedno carici uskraćuje i crkvenu krunidbu kao auguste. Šizma u bizantskoj crkvi ne može se, dakle, povezati s kanonističkim Eutimijevim stavom. Ona je više u vezi s tim što je Nikolaj, protivno kanonskim propisima, bio prinuđen napustiti položaj. Tako je račun morao platiti Eutimije nakon smrti cara Leona

⁹ Hubert Jedin, *Velika povijest crkve*, svezak III, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., str. 452. - 455.

912. godine. Leona je naslijedio njegov brat Aleksandar, koji je ponovno vratio Nikolaju njegova prava, a Eutimija sramotno otjerao u progonstvo. Nikolaj je zatim bacio anatemu na pristaše svog prethodnika i na sve one koje je Eutimije zareadio. U pismu papi Anastaziju III. Nikolaj zamjera latinskoj crkvi da je tolerancijom tetragamije širom otvorila vrata razvratu, što je u proturječju s apostolom Pavlom. Zahtijeva i da papa autore rimske odluke kazni izopćenjem, osim pokojnog pape Sergija III. i cara Leona VI., koji se pokajao. Kako se Rim nije odazvao tom zahtjevu, papa je izbrisan iz diptiha.

913. godine, nakon Aleksandrove smrti patrijarh je postavljen skrbnikom malenom Konstantinu VII. Sada je najprije imao posla s pobunom Konstantina Duxa, koju je ubrzo razbio, izgubivši time mnoge simpatije javnosti. I carica Zoe osporavala mu je politički utjecaj. Ipak je najgore razračunavanje bilo s pobjedonosnim bugarskim carem Simeonom, koji je otvoreno posegnuo za bizantskom carskom krunom. Ta provala Bugara dignula je na noge sve obrambene snage carstva, kao i sjedinjenje Crkve. Mir treba zahvaliti Romanu Lakapenu, koji se uspeo do položaja careva skrbnika i tasta. 920. sazvan je sinod sjedinjenja na kojemu je sačinjen dokument koji sadrži sljedeće odluke: uzrok razmirice, četvrti brak Leona VI., posve je ispušten, četvrti brak će od 1. rujna 920., za sva vremena biti zabranjen, a treći je brak moguć samo uz ograničenja i crkvenu potporu.

Do sjedinjenja je došlo bez sudjelovanja Rima, pa je nakon zasjedanja sinode Nikolaj uputio pismo papi Ivanu X. da pošalje svoje legats koji će osuditi četvrti brak u skladu sa zajedničkom vjerom cijeloga kršćanstva. Papa je Nikolaju odgovorio tek nakon četvrtog pisma u kojemu se više nisu postavljali uvjeti Rimu. U proljeće 923. godine papinski izaslanici stigli su u Carigrad i osudili tetragamiju te svečano sklopili mir s Bizantskom crkvom. Tako je konačno izravnana još jedan težak spor između Rima i Bizanta, u kojem je Rim pobijedio jasnije nego u aferi patrijarha Focija, što je rezultiralo daljnim udaljavanjem i nezainteresiranošću bizantske crkve za suradnju s Rimom.¹⁰

7. Na putu k shizmi 1054. godine

U daljnjem tijeku povijesti carigradskih patrijarha u 10. st. jasno se ističe tijesna veza između crkvene politike i politike vladara koji sebe drže carem. Car Roman I. Lakapen (920. - 944.), koji je nastojao bezobzirnom obiteljskom politikom istisnuti makedonsku dinastiju svoga štićenika Konstantina VII., htio je za svoju obitelj rezervirati i čast patrijarha. Dok mu

¹⁰ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, str. 455. - 457.

je sin Teofilakt bio još dijete, postavljao je patrijarhe Stefana II. i Trifona kao svoje marionete, a kad je Teofilakt napunio šesnaest godina imenovao ga je patrijarhom (933. - 956.). Papa Ivan XI. pod pritiskom je pristao da njegovi legati svečano legaliziraju tu grotesknu kanonsku situaciju. Za vrijeme vladavine patrijarha Teofilakta, bizantska je crkva uživala veliko povjerenje bugarskog cara Petra, koji je od nje zatražio savjet o postupku prema novoj sekti bogumila.

U osobi monaha Polieukta (956. - 970.), Teofilakt je dobio istaknutog nasljednika. Novi patrijarh bio je neustrašiv prema svim vlastodršcima, tvrd i sirov, zabrinut za čistoću crkvene discipline, zastupnik karizmatičke predodžbe o carskoj moći, ali istodobno neprijatelj svakog identificiranja političkog interesa s čisto kanonskim i religioznim. On je uskratio pobjedonosnom caru Nikeforu II. zadovoljstvo da za bizantske vojnike, koji su poginuli u borbi s islamom, dade kult mučenika, spriječio je brak toga cara s udovicom cara Romana II., zloglasnom Teofanom, dokle god je bilo sumnje o duhovnom srodstvu partnera i zabranio nakon ubojstva Nikefora novom caru Ivanu I. Cimisku, inspiratoru tog ubojstva, da uđe u crkvu i da se okruni za cara dokle god je na dvoru bila Teofana i dok ubojice nisu bile kažnjene. Cimisku je postavio uvjet da neće biti krunidbe dok ne poništi cezaropapističke mjere svog prethodnika, kojima je svaka posveta biskupa bila ovisna o carevu dopuštenju.¹¹

Povod za novi otvoreni sukob između Rima i Bizanta dala je 962. godina, kada je okrunjen Oton Veliki (936. - 973.). Njegova krunidba bila je znak odlučnog utjecaja jedne konkurentske nerimske carske moći na papinstvo. Zastupnici papinske aristokracije, koje su Nijemci protjerali, odlučili su se obratiti Bizantu za pomoć. Bizant je odlučio reagirati kada je novi car njemačke nacije posegnuo za bizantskim posjedima u južnoj Italiji, a rimska crkva, slijedeći ga, postavila stare patrijarhijske zahtjeve na to područje. Kao protupotez bizantska je crkva uzdigla Otrant na metropoliju s pravom ređenja za Acerentilu, Turcicum, Gravinu, Macceriju i Tricarum. Ratna razračunavanja u južnoj Italiji smirila su se zbog vjenčanja cara Otona II. s bizantskom princezom Theofano, ali je nepovjerenje i dalje vladalo. To se nepovjerenje pogoršalo kada je nedostojni papa Bonifacije VII. pobjegao pred otonovskim grofom Sikkom s blagom crkve sv. Petra na bizantsko područje i odatle nastavio djelovati. Bonifaciju je nakon više godina uspjelo da se opet učvrsti u Rimu.

Za vrijeme sljedećeg patrijarha Sisinija II. (996. - 998.) opet je došlo do blagih trzavica između Bizanta i Rima. On je navodno poslao patrijarsima Istoka encikliku patrijarha Focija s teškim optužbama protiv vjere i discipline Rima. Za one koji pristaju uz ovu tezu,

¹¹ Isto, str. 457. - 459.

protjerivanje bizantskog pape Ivana XVI. bio je dovoljan povod za taj patrijarhov korak, premda se enciklika ne bavi drastičnim događajima u Rimu i da bi svojim glavnim sadržajem, žalbom na rimsku misiju u Bugarskoj, zacijelo djelovala posve nesuvremeno. Činjenica je ipak, da je mir s Rimom u doba Ivana XVIII. (1003. - 1009.) bio postignut, iako nije dugo potrajao. Patrijarh Sergije II. (1001. - 1019.) ponovno je izbrisao rimskog papu iz diptiha, a glavni razlog tome bio je što je papa Benedikt VIII. podupirao normansku opoziciju protiv bizantskog gospodstva u južnoj Italiji. Ispreplitanje papinske politike s političkim interesima Normana i njemačkog cara u južnoj Italiji stvara novi situaciju na tom području, koja će za vrijeme križarskih ratova ostati odlučujuća, a tek će za vrijeme Karla Anžuvina doseći svoj vrhunac. S druge strane, reakcija Bizantinaca miješa crkveno i svjetovno jednako bespomoćno kao i politika njihovih papinskih protivnika. Upravo je to bilo tlo iz kojega je bizantski patrijarh Mihajlo Cerularije crpio svoju snagu.¹²

7.1. Lik Mihajla Cerularija

Mihajlo je nasljednik patrijarha Aleksija Studita (1025. - 1043.), koji je na patrijarhijsko prijestolje donio malo drevnog duha svog samostana. Njegovi patrijarhijski akti puni su kanonističkih odredaba pohvalnog reformnog nastojanja, ali je u stvari u doba propadanja posljednjih Makedonaca na carskom prijestolju, popuštao pred svakom otvorenom povredom crkvenog prava, bez protesta. Teško je biti pravedan prema njemu, jer njegova prodorna i revolucionarna ličnost predstavlja iznimku u povijesti bizantskih patrijarha. Cerularije je već kao mladi aristokrata bio umiješan u neku pobunu i govorilo se kako je težio za krunom. Pothvat mu je bio otkriven, a kao jedini spas bio je bijeg u samostan. Cerularije je postao klerik i za cara Konstantina IX. Monomaha (1042. - 1055.) stekao politički utjecaj. Postavši patrijarhom 1043. godine, crkvene prilike koje je tada zatekao između Istoka i Zapada, jedva bismo mogli nazvati stanjem formalne šizme, ali ipak stanjem sve veće crkvene neovisnosti carigradskog patrijarhata nasuprot nestalnim prilikama u Rimu. Opasnije je bilo što je političko otuđivanje dovelo i do ritualnog otuđivanja, tako da se u Bizantu sve više vjerovalo da su tamo, u novom Rimu, ostali nepovrijeđeni, neugroženi religiozni običaji, religiozni život uopće i napokon religiozna vjera.¹³

¹² Isto, str. 459., 460.

¹³ Isto, str. 460., 461.

7.2. Stanje na Zapadu

1048. godine izabran je novi papa, biskup Toula kao Leon IX. Tako su zaredom bila izabrana tri biskupa iz Njemačke na papinsku stolicu. S Leonom IX., koji je potjecao iz Lotaringije, ušao je u Rim lotaringijski reformni pokret. On je iz Lotaringije doveo svoje savjetnike i dodijelio im rimske kardinalske crkve oduzevši ih time utjecaju rimskoga gradskog plemstva. Najznačajniji iz toga kruga savjetnika bio je redovnik Humbert, koga je Leon učinio kardinalom de Silva Candida i nadbiskupom Sicilije. Humbertova zbirka sentencija ojačala je predodžbe o prvenstvu pape u vjerskim i crkvenopravnim pitanjima. Leon IX. se s neumornom revnošću založio, u suradnji s Henrikom, za težnje reformista. Osim protiv simonije sve se češće borba vodila i protiv svećeničkih brakova. Za visoko svećenstvo bio je brak doduše potpuno neuobičajen, ali je kod nižeg svećenstva, prije svega u Italiji, ipak bio veoma rasprostranjen. Svećenički brak imao je za posljedicu baštinjenje crkvenih imanja i time gubitak tih posjeda za crkvu. Ali ipak najvažniji je razlog bio shvaćanje o moralnoj strogosti koja je brak odbacivala kao nečist način života. Leon IX. je različitim zemaljskim crkvama u Italiji, Njemačkoj i Francuskoj s pomoću sinodalnih zaključaka strogo zapovjedio veću vjersku ozbiljnost, održavanje celibata i zabranio vjersku simoniju. Time je podvrgnuo zemaljske crkve svome utjecaju i posve ih učinio ovisnima svojim odlukama, što je bilo u smisli Humbertovih crkvenopravnih rasprava koje su naglašavale papin primat. Leonove, i prije svega Humbertove predodžbe o papinskom primatu i pitanjima crkvene prakse, dovele su do Velikog crkvenog raskola.¹⁴

7.3. Normansko pitanje

Dio južne Italije, koji je tada još pripadao Bizantu nalazio se u sve nezavidnijem položaju. Do početka 11. st. ugrožavali su ga Saraceni, koji su bili stalna prijetnja i ostaloj Italiji pod vlašću njemačkog - rimskog cara i pape. Svima je bilo lakše kad su Normani odatle potisnuli Saracene. U Bizantu su ih uza sve to uvijek smatrali uljezima jer su njihova ratoborna plemena tu trajno ostala te su im s europskoga sjevera stalno pristizale nove čete, tako da su se brzo osilili i počeli bezobzirno širiti područje svoje vlasti zadajući velike probleme podanicima obaju careva i papa.¹⁵

¹⁴ Skupina autora, *Povijest svijeta*, svezak III, Marjan tisak, Split, 2005., str. 320., 321.

¹⁵ S. Kovačić, *Kršćanstvo i crkva u starom i srednjem vijeku*, str. 182.

Tu su se odjednom opet srele bizantska i papinska politika pune razumijevanja. Ali mogućnosti jednih i drugih bile su vjerojatno premalene da bi mogle ukloniti normansku opasnost. Sada se rodila zamisao o velikom savezu obaju carstava i papinstvu. Najsnažniji zagovornik te ideje bio je Bizantinac Argyros, kapetan talijanskih posjeda bizantskog carstva. Cara Konstantina IX. (1045. - 1055.) nije teško pridobio za taj plan, ali je u Cerulariju našao ogorčena protivnika. Razlozi tom neprijateljstvu bili su kompleksnije prirode. Argyros je bio sin onog Melesa koji se 1009. pod papinskim i njemačkin protektoratom borio u Apuliji protiv Bizanta. Argyros je, doduše, bio odgojen u Bizantu, ali je ostao ritualni Latin i na početku četrdesetih godina kao bizantski zapovjednik u južnoj Italiji igrao vrlo sumnjivu ulogu. Argyros je, ako ne zbog svog obreda, svakom pravom Bizantincu bio vrlo sumnjiv već zbog svog političkog podrijetla i prošlosti te ga je zbog tog Cerularije mrzio. U takvoj situaciji postavljalo se pitanje tko će napokon pokupiti plodove pobjede nad Normanima: papa, njemački car, bizantski car ili pak Argyros. Osim toga moglo se naslutiti da će koalicija s papom opet dovesti samo do kontrole rimske crkve nad bizantskom, a svoje glavi patrijarh nipošto nije bio sklon pokoriti se takvoj kontroli. Tako je on započeo vojni pohod za diskriminaciju latinske crkve takvom oštrinom kako ga ni Focije nije vodio.¹⁶ Njegova borbena sredstva bila su sljedeća: dao je zatvoriti latinske crkve i samostane u Carigradu, oštro je osudio latinski običaj bekvasnog kruha kod slavljenja misne žrtve, oštro osudio celibat, to jest beženstvo svećenika, umetanje Filioque u Vjerovanje i tome slično.¹⁷ Problem oko Filioque potječe još od ranije kada je Rimokatolička crkva (ali i Pravoslavna podjednako) promjenila neke dijelove bogoslužja, običaja i drugo. Jedan od primjera je i tzv. Nicejsko vjerovanje. Dodali su odlomak Svetog pisma poznat kao Filioque. Nicejsko vjerovanje u svojem originalnom obliku glasi:

“ Vjerujem...u Duh Sveti, Gospodina, Stvoritelja Života, koji potječe (dolazi) od Oca, koji je s Ocem i Sinom zajedno štovan i zajedno uzvišen. ”

Na "zapadu", Vjerovanje je promjenjeno u:

“ Vjerujem...u Duh Sveti, Gospodina, Stvoritelja Života, što proizilazi iz Oca i iz Sina... ”

Jedni su tvrdili da je Duh Sveti zasebno biće, a drugi su Trojstvo smatrali jednim i nedjeljivim. Filioque postaje pitanje teološke kontroverze od trenutka kad je dodan u Nicejsko vjerovanje bez potvrde od strane ekumenskog koncila.¹⁸ Neki patrijarhovi aktivisti išli su tako daleko da su u jednoj crkvi u Carigradu u kojoj se bogoslužje obavljalo po zapadnom obredu

¹⁶ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, str. 461., 462.

¹⁷ August Franzen, *Pregled povijesti crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983., str. 158.

¹⁸ http://hr.wikipedia.org/wiki/Crkveni_raskol

obeščastili posvećene euharistijske čestice tvrdeći da nisu Tijelo Kristovo, jer je kao tvar za sakramentalnu posvetu upotrebljen bekvasni kruh. Patrijarh je kao što vidimo kao glavno sredstvo koristio napad na obredne razlike, što je u redovima neukoga puka imalo daleko više odjeka nego bilo kakva teološka rasprava.¹⁹

Kao patrijarhov propagandist djelovao je Leon Ohridski svojim pismom upućenim tranijskom biskupu, jednom Latinu. To je pismo zapravo bilo upućeno papi i u njemu je zahtijevao ništa manje nego da latinska Crkva napusti sve obrede koji se ne sviđaju Bizantu. Značajno je da ta enciklika nije izrekla anatemu. Tranijski je biskup to pismo predao kuriji, a kardinalu Humberu od Silva Candida bila je povjerena dužnost da na njega odgovori. Tako je Cerularije našao protivnika koji mu je bio dorastao i čiji se temperament mogao mjeriti s patrijarhovim. Humbertov odgovor na grčku poslanicu drži sve pravne zahtjeve reformnog papinstva, ali izobličene povijesno sumnjivim uvećanjima, umetkom Constitutum Constantini i pravnim zahtjevima papinstva za južnom Italijom. Kardinal stavlja u račun grčkoj crkvi više od devedeset hereza. Volja za sporazumom je formalno istaknuta, ali žestina intonacije davala je malo nade.

U međuvremenu, situacija u južnoj Italiji se zaoštrila. Papi Leonu pošlo je za rukom sakupiti kontigent četa, na čelu kojega je krenuo protiv Normana. Malo prije toga Argyros je baš od tih Normana poražen kod Siponta i više mu nije uspjelo da svoje čete udruži s papinima. Leon IX. pretrpio je težak poraz i pao u normansko zarobljeništvo 28. lipnja 1053., iz kojega je pokušavao, koliko je to bilo moguće, rješavati crkvene poslove. Sada je savez što ga je želio Argyros bio potrebniji nego ikada, te je stoga morao popustiti. Car Konstantin IX. poslao je kuriji pismo, izraživši želju za crkvenim mirom kao preduvjetom političkog saveza pa je i Cerularije morao pokleknuti i umjerenim rječima saopćiti papi svoju želju za sporazumom.²⁰

8. Veliki crkveni raskol

Sad je kurija odlučila poslati u Carigrad izaslanstvo koje je trebalo uspostaviti mir. Na čelu im je bio Humbert, uz njega rimski kancelar Friedrich Lotarinški i nadbiskup Petar od Amalfija. Prije odlaska u Carigrad Humbert je još detaljno vijećao s Argyrosom, koji ga je upozorio da se čuva patrijarha. Stigavši u Carigrad, car je primio poslanstvo sa svim počastima, ali je posjet patrijarhu bio više nego hladan. Rimljanima se učinilo da im nije

¹⁹ S. Kovačić, *Kršćanstvo i crkva u starom i srednjem vijeku*, str. 183.

²⁰ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, str. 462., 463.

iskazano dovoljno časti, a patrijarhu da nije pozdravljen u skladu s protokolom. Susret je završio nijemom predajom papinskog pisma (poslanice), koja²¹ je pozivajući se na Konstantinovsku darovnicu, koju su uostalom tada i u Carigradu smatrali vjerodostojnom i nisu je još smatrali krivotvorinom, te na bezuvjetni papin primat izveden iz Petrova nasljedstva, tražili da se prizna rimski jurisdikcijski primat zapadnih običaja, za koje su tvrdili da su jedini koji vrijede i koji su u skladu s predajom.²² Patrijarh je uvidio da će ovaj savez ići na račun njegova autoriteta u bizantskoj crkvi te stoga nije došlo ni do kakva razgovora, već se patrijarh posvetio revnijoj političkoj propagandi. Dao je prevesti svoj politički spis protiv Grka, bacio se u polemiku i napokon napao starog monaha Niketu Stethatosa, koji se usudio pisati protiv azima. Humbertov pritisak na cara doveo je do jadne dispute 24. lipnja 1054. u Niketinu samostanu, nakon koje je Niketa morao sve opozvati, a njegov spis je spaljen. U ovoj je situaciji patrijarhu pošlo za rukom u žestokoj polemici, koja nije poštedjela dvor, stvoriti za sebe raspoloženje pa su legati zaključili otputovati neobavljena posla, ali su dakako, prije toga položili na oltar Hagije Sofije 16. srpnja 1054. svečanim činom bulu izopćenja patrijarha i njegovih pomoćnika.²³ Kardinal Humbert optužuje patrijarha Mihajla da svakodnevno sije "korov hereze". On po njemu nepravedno nosi naslov "ekumenskog patrijarha": *"No mi ne možemo podnijeti ovu nečuvenu pogrdu i uvredu Apostolske Stolice te zapečaćujemo (izopćenje) na sljedeći način: Mihajlo, koji je postao patrijarh zlouporabom, u stvarnosti novak koji je dobio monaški habit samo zahvaljujući ljudskom strahu, sada već okaljan mnogim najtežim zločinima, i sva njegova pratnja, koja je ulovljena u iste zabludeneke budu prokleti sa svim krivovjernicima, s vragom i njegovim pratiocima, ako se ne urazumi."*²⁴ Ovim tekstom podvrgnuta je anatemi ne samo grčka nauka o izlaženju Duha svetoga, nego i na primjer grčka ženidba svećenika i drugi legitimni grčki običaji. Papa Leon IX. odavno je bio mrtav. Više se ne može utvrditi jesi li legati to znali. Nakon ovoga akta legati su se prijateljski oprostili s carem, koji je ostao zbunjen, i krenuli na put kući. Možda car pri oprostaju još nije imao prijevod bule izopćenja ili još nije razmislio o njezinim posljedicama. Ubrzo je postao toga svjestan te osjetio dužnost da pozove natrag izaslanike, kako bi možda na zajedničkom zasjedanju raspravili ta kompleksna pitanja. Međutim, to nije bilo u patrijarhovu interesu. On je mobilizirao narod i predložio da se zasjedanje održi u prostorijama u kojima bi se legati osjetili ugroženima. Pokušaj mirenja nije uspio, i kada je i sam car preporučio papinskim legatima da otputuju, svjetina je počela opsjedati carsku

²¹ Isto, str. 463.

²² A. Franzen, *Pregled povijesti crkve*, str. 159.

²³ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, str. 463., 464.

²⁴ U. Birnstein, *Kronika kršćanstva*, str. 134.

palaču. Car je odustao od svakog otpora i ustuknuo pred patrijarhovom propagandom: Argyrosa su prepustili sudbini, a najbliži carevi zastupnici morali su napustiti palaču.

Ono što se dogodilo nakon toga samo je epilog. U nedjelju 24. srpnja patrijarh je sazvao sinod. Njegova anatema na svoj je način prikazala događaje. Legati su diskvalificirani kao Argyrosovi, tekst njihove bule izopćenja bio je kao zastrašujući primjer pripojen semeiomi, a sama bula prikazana kao bula izopćenja protiv cijele ortodoksne Crkve. Za uzvrat je bačeno prokletstvo na legatske i na one koji stoje iza njih.²⁵

²⁵ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, str. 463., 464.

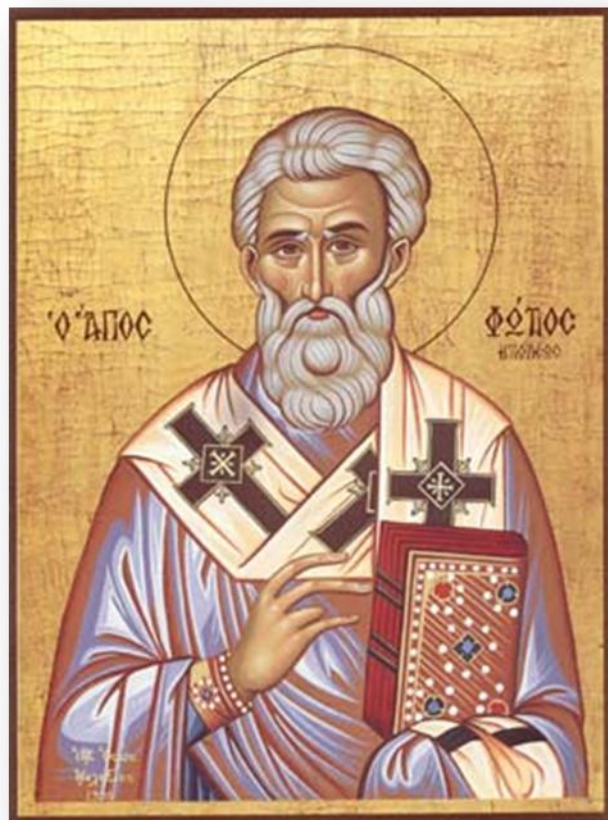
9. Zaključak

To je, dakle, bila glasovita šizma iz 1054. godine. Sporno je da li je izopćenje uopće bilo pravovaljano pošto je papa Leon umro još 19. travnja 1054. što povlači za sobom pitanje da li je kardinal Humbert za tako dalekosežne korake bio ovlašten jer je novi papa Viktor II. izabran tek 13. travnja 1055. godine. Formalno gledajući, Humbert svakako nije ustao protiv ortodoksne crkve kao takve, a još manje protiv njenog vladara, cara, već samo protiv Mihajla i njegovih pomagača. Isto tako nije Cerularije ekskomunicirao papu ili rimsku crkvu, nego samo legate i one koji su ih podupirali, tj. Argyrosa i njegove pristaše. Moguće da je posrijedi bio samo tragičan nesporazum, promašaj i disciplinska pitanja, a spor oko Filique uopće nije bio središnje pitanje. Tek su tijekom vremena kršćani zapravo postali svjesni da je između istočno - grčke kršćanske zajednice i Rimsko - latinske crkve došlo do pravog raskola. Obnova jedinstva otada je među glavnim ciljevima kršćanstva. Održali su se mnogi unionistički sabori kada se činilo da je tako željeno jedinstvo ponovno uspostavljeno - Drugi lionski koncil 1274. i onaj u Firenci 1439. Do toga nije došlo, međutim samo pad Carigrada pod vlast Turaka i nestanak Bizantskoga carstva 1453. učinili su kraj željama i nadama da će se okončati istočni raskol i povratiti kršćansko jedinstvo. Iako su i danas dvije crkve podijeljene, papa Pavao VI. i pravoslavni patrijarh Atenagora formalno su ukinuli 7. prosinca 1965. anateme (svečane izjave prema kojima je onaj drugi proklet pod božjom osudom) koje su bile proglašene 1054. godine.

10. Popis Literature

1. Birnstein, Uwe, *Kronika kršćanstva*, Mozaik knjiga, Zagreb, 1998.
2. Franzen, August, *Pregled povijesti crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983.
3. Glazier, Michael, Hellwig, Monika K., *Suvremena katolička enciklopedija*, svezak II, Marjan tisak, Split, 2005.
4. Jedin, Hubert, *Velika povijest crkve*, svezak III, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.
5. Kottje, Raymund - Moeller, Bernard, *Ekumenska povijest Crkve 1*, svezak VI, Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Zagreb, 2007.
6. Kovačić, Slavko, *Kršćanstvo i crkva u starom i srednjem vijeku*, VERBUM, Split, 2004.
7. Orlandis, Josė, *Povijest kršćanstva*, VERBUM, Split, 2004.
8. Skupina autora, *Povijest svijeta*, svezak III, Marjan tisak, Split, 2005.
9. http://hr.wikipedia.org/wiki/Crkveni_raskol, preuzeto 8.7. 2012.

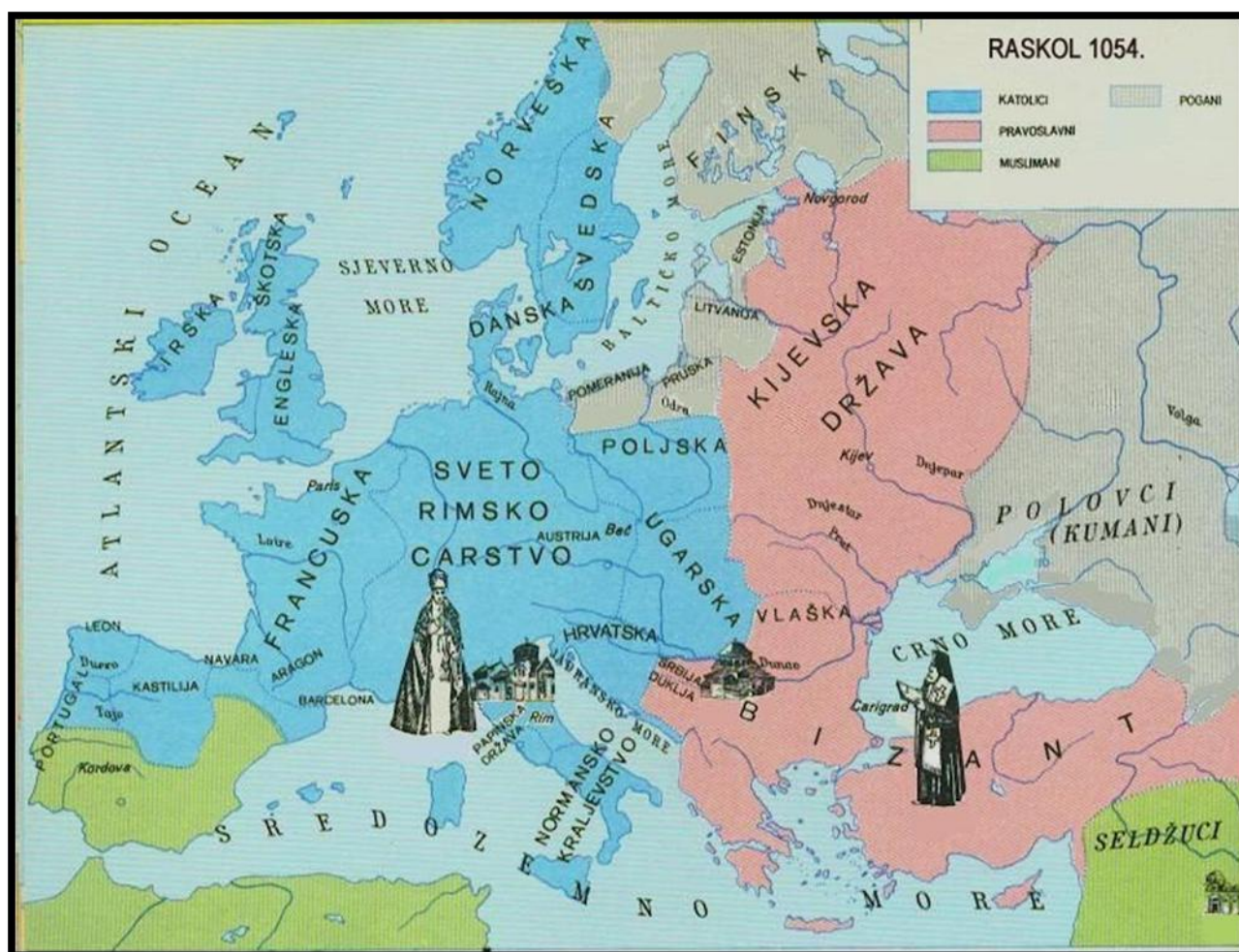
11. Prilozi

Slika 1. - patrijarh Focije

Slika 2. - papa Leon IX.

Slika 3. - Karta Europe (prema vjerskoj opredijeljenosti) nakon Velikog crkvenog raskola

12. Popis priloga

Slika 1. - http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Great_Schism

Slika 2. - <http://povijestokultnog.blogspot.com/2011/07/crkveni-raskol-1054.html>

Slika 3. - <http://povijestokultnog.blogspot.com/2011/07/crkveni-raskol-1054.html>

